

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi problemə metodoloji baxımdan yanaşmanı da zərurətə çevirir. Yəni əsasında "bayram" konsepti duran bu problemi necə öyrənmək olar. "Necə" sualı çoxlu məsələləri əhatə edir. Həmin məsələlərin məzmunu onun tədqiqatçı tərəfindən hansı istiqmətlərdə qoyulmasından asılıdır. Biz indiki halda mövzumuzun əsas metodoloji problemini "mərasim" və "folklor" konseptləri arasındakı münasibətlər sahəsində görürük. İlk baxışdan belə bir "problemin" mövcudluğu görünür. Lakin bu, ona görə görünür ki, Azərbaycan folklorşünaslığında və ümumən sosial-antropoloji fikrində buna, demək olar ki, diqqət yetirilməmişdir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd bayramların təsnifatı məsələlərini araşdırmaqdır.

Məlumdur ki, folklorşünaslıqda mərasimlər haqqında sanballı alimlər tərəfindən aparılmış dəyərli tədqiqatlar vardır. Bunlardan prof. Məmməd-hüseyn Təhmasibin "Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri" dissertasiyasını [15], prof. Azad Nəbiyevin "Azərbaycan xalq ədəbiyyatı" dərslində mərasim folkloru və onun janrlarından, oyun və tamaşalardan bəhs edən 234 səhifəlik hissəni [11, s. 248-481], prof. Bəhlul Abdullanın "Azərbaycan mərasim folkloru" və "Haqqın səsi" kitablarını [1; 3], tarix e.d. Güllü Yoloğlunun "Mövsüm mərasimləri" kitabını [16], dos. Afaq Xürrəmçizinin "Azərbaycan mərasim folkloru" kitabını [7] qeyd etmək olar. Adı çəkilən tədqiqatların hər biri Azərbaycan xalq mərasimlərinin öyrənilməsi sahəsində böyük əhəmiyyəti olan sanballı araşdırmalardır. Onlarda mərasimlərin mənşəyi, tarixi, növləri, janrları, keçirilmə qaydaları, simvol və atributları, bədii-poetik xüsusiyyətləri, o cümlən mübahisəli məsələləri barəsində zəngin biliklər vardır. Lakin bu tədqiqatlarda mərasim-folklor münasibətlərinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

Qeyd edək ki, problemin bu istiqmətdə qoyuluşuna son dövr tədqiqatlarında rast gəlinir. Məsələn, S.S.Əliyevanın "Azərbaycan folklorunda qurbanvermə motivi və onun ritual-mifoloji kökləri" adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında qurbanvermə hadisəsinə iki aspektdə, yəni həm mərasim, həm də folklor kimi yanaşılmışdır. O yazır: "Qurbanvermə sovet epoxasında həm folklorşünaslar, həm də etnoqraflar tərəfindən öyrənilmişdir. Qərbdə isə bu konsept ümumən sosial antropologiyanın predmetini təşkil edir.

"Qurbanvermə" sosial antropologiyada bir konsept (konsept – müəyyən konsepsiyayı [fikir, baxış sistemini] təcəssüm etdirən vahid, anlayış), yəni nəzəri anlayış kimi özünü iki səviyyədə göstərir: Birincisi, ritual (mərasim) anlayışı kimi; İkincisi, folklor motivi mənasında" [5, s. 11].

Göründüyü kimi, öz qarşısına folklorlarda qurbanvermə mərasimini öyrənməyi məqsəd kimi qoymuş müəllif bu zaman qurbanvermə mərasiminin özü ilə onun folklordakı obrazını bir-birindən fərqləndirmişdir və bu yanaşma mərasimlərin öyrənilməsi baxımından çox mühüm metodoloji mövqedir. Ona görə ki, canlı mərasimlə onun folklordakı obrazı arasında çox ciddi fərqlər vardır və bu fərqlər nəzərə alınmadığı halda obyektiv elmi nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Çünki real etnoqrafik mərasim ayrı bir təbiətə malik olduğu halda, onun folklor mətnlərində öz əksini tapmış obrazı tamamilə başqa bir təbiətə malikdir. Həmin fərq mərasimlə onun obrazının fərqli funksional tipologiyaya malik olmasından irəli gəlir.

Qeyd edək ki, "funksional tipologiya" ənənəvi mədəniyyətə aid hər hansı bir mətnin janrının, poetik mahiyyətinin başa düşülməsində mühüm nəzəri konseptdir. Prof. R.Qafarlı və prof. S.Rzasoy bu barədə yazırlar: "Mətnin funksional struktur tipologiyası onun tanınmasında, "kimliyinin" müəyyənləşdirilməsində, poetik identifikasiyasının üzə çıxarılmasında mühüm şərtlərdən biridir... "Mətnin funksional struktur tipologiyası" nədir? Bu, sadəcə, mətnin funksional xüsusiyyətlərinə görə onun tipinin müəyyənləşdirilməsidir. Yəni mətn bütövlükdə hansı funksiyaya xidmət edir. Məhz həmin funksiya mətnin tipoloji növünü müəyyənləşdirir... Hər bir konkret, yaxud mücərrəd əşyanın "nə olması" onun hansı funksiyasını yerinə yetirməsindən asılıdır" [10, s. 20-21]. Bu kontekstdə yanaşdırdı canlı mərasimlə onun folklordakı obrazı fərqli funksiyalara xidmət edir. Canlı mərasim onu icra edənlərin məqsəd və arzularının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Məsələn, toy mərasimi vasitəsilə yeni ailə qurulur, evlənen gənclərin təmsilçiliyi ilə iki ailə, iki nəsil və s. arasında yaxın münasibətlər formalaşdırılır. Folklor mətnlərində təsvir olunmuş mərasimlər isə heç bir halda bu funksiyaya xidmət etmir. Məsələn, "Kitabi-Dədə orqud" eposunda Beyrəklə Banuçiçəyin toy mərasimi təsvir olunmuşdur. Buradakı toy artıq toy mərasiminin özü yox, onun epik obrazıdır. Ona görə də fərqli funksiya daşıyır. Yəni burada təsvir olunmuş mərasim həqiqətən də iki gəncin evlənməsinə xidmət etmir. Çünki Beyrək də, Bnuçiçək də, onların ailələri də epik-bədii obrazlar olduğu kimi, həmin gənclərin toyu da epik-bədii obrazdır. Real toydan fərqli olaraq, epik mətndəki toy süjet, təhkiyə hadisəsidir və artıq epik mətnin məzmununa, onun daşdığı

Dos. Sərxan Xavəri yazır: "'Funksional struktur' (ingiliscə functional structure) hərfi mənada işlək, fəaliyyətdə olan struktur anlamındadır" [6, s. 54]. Buradan aydın olur ki, mətnin gördüyü iş onun poetik tipologiyasını müəyyənləşdirir. Yəni canlı mərasim özü hər hansı funksiyaya xidmət etdiyi halda, onun folklordakı obrazı başqa funksiyaya xidmət edir. "Funksional struktur" anlayışına verilmiş izahda deyildiyi kimi: "Funksional struktur idarəetmənin hər bir üzvünün konkret funksiya yerinə yetirməsinə əsaslanan xüsusi bir strukturdur" [27].

Bu deyilənlər Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi baxımından mühüm metodoloji məqamları təşkil edir və mövzumuz baxımından vacib əhəmiyyət kəsb

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,
albalievshakir@gmail.com

BAYRAM PROBLEMİNİN

ideyaya tabedir. Bu xüsusda prof. S.Rzasoy "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda mərasim obrazının üç səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir:

Birincisi, süjetin tərkibində özünə yer alan və müəllif tərəfindən təsviri törənlər adlandırılan mərasim obrazları (məs., toy, yas, adqoyma və s. mərasimlər);

İkincisi, süjetin konkret formulunun, hər hansı mənalı kəsiyinin məzmununu əhatə edən mərasim obrazları (məs., boyların əvvəlində süjeti başlayan qonaqlıq mərasimi, yaxud sonundakı "yum" mərasimi və s.);

Üçüncüsü, eposun bütün boylarının, yaxud boy süjetlərinin müstəqil qollarının məzmununu təşkil edən mərasim obrazları. S.Rzasoy buna eposun sonuncu boyunun əsasında duran "yağmalama" mərasimini nümunə göstərir və qeyd edir ki, "Boyun süjeti "Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladadı", "Qazan gerü evin yağmaladı, əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı", "Üç oq, Boz oq qarşulaşdılar" ritual (mərasim – Ş.A.) bloklarının ritual-epik məntiqlə düzülüş sırası kimi gerçəkləşir" [13, s. 84; 14, s. 15]. Göründüyü kimi, "Dədə Qorqud" dastanında öz əksini tapmış mərasimlər funksional struktur baxımından artıq mərasim funksiyasını yerinə yetirmir, epik təsvirə xidmət edir. Buradan aydın olur ki, məsələnin mahiyyəti mətnin özündən daha çox onun yerinə yetirdiyi funksiya ilə bağlıdır.

METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

edən "folklorun funksionallığı" anlayışı ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bu anlayış mühüm metodoloji nöqtədir və həmin nöqtə nəzərə alınmasa, ən azı, mərasimlə mərasim folkloru arasında sərhəd qoymaq mümkün olmayacaqdır. Məşhur rus folklor nəzəriyyəçisi B.N.Putlov yazır: "Folklorun funksionallığı – bütöv folklorun və onun ayrı-ayrı forma və mətnlərinin onun tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində ictimai təcrübə ilə əlaqələrinin öz təbiətinə və konkret ifadəsinə görə mürəkkəb, fərqli xarakterli müxtəlifliyi" [24, s. 151]. Bu, kifayət qədər mürəkkəb məzmunla malik tərifdən aydın olur ki, "folklorun funksionallığı" ilk növbədə müxtəlifliyi ifadə edir. Bu müxtəliflik folklorun müxtəlif forma və mətnlərinin tarixi inkişafından doğur. Həmin tarixi inkişafın əsasında isə folklorun ictimai təcrübə ilə əlaqələri durur.

B.N.Putlov daha sonra yazır: "İbtidai cəmiyyətdə folklor mənəvi mədəniyyətin sinkretik vəhdətindən və kollektivin bilavasitə maddi fəaliyyətindən ya hələ ayrılmamış, ya da zəif şəkildə ayrılmışdır. O, təbiət və cəmiyyət haqqında ümumi təsəvvürlər sisteminə üzvi şəkildə aiddir, mifologiya ilə vahid bütöv təşkil edir, onunla birləşmə funksionallaşır, mərasimlərin, ma-

gik hərəkətlərin, əmək əməliyyatlarının birləşdiric hissəsidir" [24, s. 151].

Alimin bu fikrində folklorun mahiyyəti ilə bağlı dərin məsələlər əhatə olunmuşdur. Lakin bizi bu fikrdə maraqlandıran əsas nöqtə folklor-mərasim münasibətləridir. Alimin fikrindən məlum olur ki, folklor öz başlanğıcında ictimai şüurun digər formaları ilə qovuşmuş vəziyyətdə olmuşdur. Başqa sözlə, "mərasimlərin, magik hərəkətlərin, əmək əməliyyatlarının birləşdiric hissəsidir".

Buradan çox aydın bir nəticə çıxarmaq olar ki, folklorla mərasimlər əzəl başda bir olub, vahid bir sistemi təşkil edib. Onlar sonradan bir-birindən ayrılaraq müstəqil yaradıcılıq sahələrinə çevrilmişdir. Bu da onu göstərir ki, folklor və mərasim münasibətlərini öyrənərkən onlar arasındakı əlaqələrə sonradan qurulmuş əlaqələr kimi deyil, əksinə, əvvəldən olan birləşmə, vahidliyin ifadəsi kimi baxmaq lazımdır. Yəni folklorla mərasimin mayası eynidir. Bu da onu göstərir ki, mərasimlə onun folklor mətnindəki obrazı funksional tipologiya baxımından fərqli olsa da, onlar genetik planda bir-biri ilə birləşirlər. Bu genetik amil öz ifadəsini mərasim folklorunda tapmışdır.

Mərasim folkloru elə bir yaradıcılıq məhsuludur ki, onu nə ayrıca olaraq folklorla, nə də mərasimlərə aid etmək mümkün deyildir. A.K.Bayburin yazır: "Mərasim folkloru – mənası mərasim sahəsində gerçəkləşən folklor əsərlərini işarə etmək üçün işlədilən termdir. Mərasim folkloru adı altında dar mənada mərasimlərin sözlü tərkib hissələri başa düşülür" [17, s. 144-145].

Mərasimlər həm də sözlü tərkib hissələrinə malikdir. Məsələn, bizim tədqiq etdiyimiz Novruz, Xızır Nəbi kimi bayramları şəirlərsiz, nəğmələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yaxud Ramazan bayramı orucluğu ritualı ilə bağlı olsa da, onun da mühüm tərkib hissəsini sözlərlə ifadə olunan dualar təşkil edir. Eləcə də Qurban bayramında da dualardan istifadə olunur. Ümumiyyətlə götürdükdə isə indi izlərinə az təsadüf olursa da, XX əsri

birinci yarısına qədər xalq arasında Ramazan və Qurban folkloru var idi.

Mərasim və folklor münasibətləri geniş planda folklor-etnoqrafiya münasibətlərini əhatə edir. Keçmiş sovet humanitar elmsünaslıq ənənəsində mərasimlər – etnoqrafiyanın, folklor – filologiyanın predmetini təşkil edirdi.

Halbuki mərasimlər və folklor sıx, hətta deyərdik ki, ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Elə bi səbəbdən sovet elm məkanında folklor və mərasimlərin əlaqəsi "mərasim folkloru" adı altında öyrənilirdi. Folklorla filoloji elmin predmeti kimi baxıldığı üçün "mərasim poeziyası", "mərasim mahnıları" kimi terminlər ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində təqdim olunurdu. E.Pomerantseva yazır: "Mərasim poeziyası – təqvim, yaxud ailə mərasimləri ilə bağlı mahnılar, ağular, nəğmələr, tapmacalar, atalar sözləridir. Mərasim poeziyası mənşəyi və işlənməsi baxımından insanın maddi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı, onlarda əcdadlarımızın magik səciyyəli mövhumi təsəvvürləri də əks olunmuşdur" [22, s. 249]. Yaxud "mərasim mahnıları – təqvim və toy mərasimləri ilə bağlı mahnılardır" [23, s. 250].

(Davamı var)